

Nasilje među vršnjacima – problem obitelji, škole i društva

Jasminka Zloković
Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci

Odsjek za pedagogiju

Sažetak

Različita su gledišta o tome što je to društveno (ne)prihvatljivo ponašanje i koji su njegovi uzroci. Humanistički pristup prevenciji društveno neprihvatljivog ponašanja i stručnoj pomoći podrazumijeva uzimanje u obzir razvojnih procesa, bioloških i genetičkih osobina, kao i kulturalnih i društvenih čimbenika koji utječu na ponašanje individuuma.

U nizu društveno neprihvatljivih ponašanja posebno ističemo pojavu nasilja koje se događa nad djecom i među djecom u različitim socijalnim sredinama, u obitelji, školi, na ulici, široj okolini.

Rezultati ispitivanja koje smo proveli na uzorku od 161 učenika šestih i sedmih razreda četiriju osnovnih škola upućuju na potrebu razvijanja programa prevencije nasilja. Osim rezultata koji upućuju na zaključak o različitim oblicima nasilja među djecom u školi, zaprepašćuju podaci o učiteljevu nereagiranju u situacijama nasilja koje se događa među djecom. To je jedna od pojava na koju je nužno upozoriti kako bi se mijenjali neki neprimjereni postupci i stajališta odraslih o problemima djece. Jednu od mogućnosti vidimo i u sustavnim programima prevencije i educiranja ne samo djece već i odraslih koji su s njima u svakodnevnom kontaktu.

Polazeći sa stajališta suvremene pedagogije, u radu se, sukladno temeljnim ciljevima Povelje UN-a o zaštiti i razvoju djece, predlažu neki sadržaji i metode programa prevencije nasilja među djecom. Navode se i argumenti prema kojima se, osim stručne utemeljenosti u radu na prevenciji nasilja, važnima pokazuje i socijalna osjetljivost za probleme djece.

Ključne riječi: neprihvatljivo ponašanje, nasilje među djecom, učitelji i roditelji u prevenciji nasilja

Summary

BULLYING – THE PROBLEM OF FAMILY, SCHOOL AND SOCIETY

Jasminka Zloković
Faculty of Philosophy, University of Rijeka, Croatia
Department for Pedagogy

There are different views about what is socially (un)acceptable behaviour and which are its causes. The humanistic approach to the prevention of socially unacceptable behaviour and professional help implicates the consideration of developmental processes, biological and genetically characteristics, as well as cultural and social factors influencing the individual's behaviour.

In the range of different socially unacceptable behaviours we emphasize bullying, the violence towards children and between children, in different social environments - family, school, streets, broader environment.

The results of the investigation carried out on the sample of 161 pupils from 6th and 7th grade in four elementary schools indicate the need for development of the violence prevention program. In addition to the results which lead to conclusion about different forms of bullying in school, there is the appalling fact that teachers do not react to the situations of bullying between children. It is necessary to bring this phenomenon to the attention with the purpose of changing some inadequate procedures and attitudes of the adults towards the children's problems. One of the possibilities lies in the systematic prevention and education programs not only for children but also for the adults who are in everyday contact with children.

Starting from the viewpoint of contemporary pedagogy, this article suggests some contents and methods for the bullying prevention program, in accordance with the United Nations Charter on children protection and development.

Key words: unacceptable behaviour, bullying, teacher and parents in the prevention of violence

1. Društveno neprihvatljivo ponašanje djece — tradicionalni i suvremeni pogledi

Postoje li „dobra” i „zločesta” djeca? Što je uzrok nekom specifičnom prosocijalnom ili društveno neprihvatljivom ponašanju? Što je to uopće „dobro”, prosocijalno, društveno prihvatljivo ponašanje? To su neka od brojnih pitanja na koja se pokušava odgovoriti s različitih stajališta — filozofskoga, pedagogijskoga, psihologijskoga, etičkoga, religijskog i dr.

Iako postoje različita gledišta, prosocijalnim ponašanjem smatraju se postupci koje društvo smatra poželjnim i koje dijete mora usvojiti tijekom odgojno-obrazovnog procesa. Primjerice, u nizu istraživanja dijeljenje s drugima, pomaganje i međusobna suradnja smatraju se važnim oblicima prosocijalnog ponašanja. Društveno prihvatljivo ponašanje djelomično je određeno individualnim osobinama, povijesnom, kulturnom danošću te stupnjem gospodarskog razvoja. Prosocijalno ponašanje smatra se važnim aspektom razvoja te se izučava ne samo u čovjeka već i u kod brojnih životinjskih vrsta.

Prosocijalnom je ponašanju suprotno društveno neprihvatljivo ponašanje, koje ponajprije shvaćamo kao antisocijalnu pojavu — kao namjerno nanošenje povreda ljudima ili vlasništvu.

Društveno neprihvatljivo ponašanje, međutim, nije uvijek usmjereno na namjerno nanošenje ozljeda ili štete. Stoga je važno istaknuti intencionalnost ponašanja. U psihologiji nalazimo din-

stinkciju između instrumentalnoga antisocijalnog ponašanja kojim se može nanijeti šteta ili povreda osobi, pri čemu čin nije bio namjeran, i hostilnoga neprijateljskog ponašanja kojemu je cilj namjerno izazivanje boli ili ozljede. Razlikovanje tipova agresivnog ponašanja važno je zato što se događa u različitim proporcijama u djece različite dobi i spola. Pretpostavlja se da je instrumentalno i fizički agresivno ponašanje češće u mlađe djece, a verbalno i neprijateljsko smatra se karakterističnim za školsku dob.

Provedene su brojne studije (Svare, 1983; Eagly i Steffen, 1986; Bates, 1987. i dr., u: Vasta, 1998, 546-550) društveno neprihvatljivoga, nasilničkog i agresivnog ponašanja, te je o uzrocima tih pojava nužno vrlo oprezno raspravljati.

Spolne razlike kao činitelj ponašanja djece pokazuju se bitnima. Dječaci, između ostaloga, pokazuju više antisocijalnog ponašanja u predškolskoj dobi, što se donekle nastavlja i poslije (Crowell, 1987; Eagly i Steffen, 1986, u: Vasta, 1998, 546). Djevojčice pokazuju manje fizičkog antisocijalnog ponašanja i njihova je agresija uglavnom socijalne prirode i namijenjena istom spolu.

Razlike među spolovima mogu se interpretirati na više načina, pa tako i sa stajališta ohrabrenja, odnosno penaliziranja određenog ponašanja, modeliranja ponašanja ili bioloških odrednica, kao i kulturnih običaja.

Znano je kako i hormonske razlike među spolovima djelomično determiniraju razlike u ponašanju (Svare, 1983, u: Vasta, 1998, 549). Kad se

raspravlja o agresiji, valja razmotriti i ulogu temperamenta kao dimenzije ličnosti koja je relativno stabilna, što je karakteristično i za agresivno ponašanje. Longitudinalna studija koju su sa šestomjesečnim bebama proveli A. Thomas i S. Chess (1986, 47) upućuje na temperament kao na jedan od prediktora agresivnosti (Vasta, 1998, 548). I studije identičnih blizanaca pokazuju veću podudarnost glede agresivnog ponašanja nego što je ustanovljeno za fraternalne blizance. Iako se ne može ustvrditi da i okolinski faktori nisu mogli djelovati na razvoj ličnosti, velik udio agresivnog ponašanja pripisuje se genetiци.

Agresivno ponašanje, koje se općenito smatra društveno neprihvatljivim, može biti socijalno kao i situacijski određeno. Teoretičari socijalno opservacijskog učenja promatraju agresiju kao ponašanje regulirano procesima učenja (Bandura, 1989, u: Vasta, 1998, 546). Roditelji su često modeli agresivnog ponašanja s obzirom na to da djeca procesom identifikacije i imitacije usvajaju isto ponašanje. G. R. Paterson (1989, 329) uočava kako u obitelji agresivne djece prevladavaju tzv. prisilni obiteljski procesi. U takvoj obitelji agresija služi kao sredstvo izbjegavanja averzivnih situacija. Djeca koja pribjegavaju tom stilu ponašanja, umjesto prosocijalnom ponašanju s pozitivnijim interpersonalnim vještinama, sklonija su razvoju antisocijalnoga i delinkventnog ponašanja. Koliko će biti uspješan proces modeliranja, ovisi i o osobinama modela, kao i onoga koji model opaža i uči kao što su karakteristike ličnosti, inteligencija, pamćenje, osjetne značajke, izražajnost i uočljivost ponašanja modela.

Brojni autori istraživali su i utjecaj sredstava masovnih komunikacija na agresivno ponašanje. A. Bandura (1986, 50) smatra kako djeca mogu naučiti neka nasilnička ponašanja, te ih film nasilnog sadržaja može stimulirati da ga prihvate kao osobni model. Međutim, mogućnost prihvatanja agresivnog ponašanja i njegove kontrole odredit će socijalna kognicija, način na koji dijete razumije vanjski svijet i koliko je u stanju razumjeti socijalne „ključeve” prema kojima se društvo ponaša. Smatra se kako je neki agresivni postupak često rezultat nerazumijevanja socijalne poruke, a ne intencionalni čin.

Osим agresije, pod terminom asocijalnog ponašanja razumijevaju se i različita druga rizična ponašanja djece i mladih ljudi koji ne pokazu-

ju zrelost potrebnu za preuzimanje odgovornosti odraslih (Dryfoos, 1991, 630). Eggert i suradnici (1990, 773) visokorizičnom djecom društveno neprihvatljivog ponašanja smatraju onu koja imaju kronični neuspjeh u školi, vode neproduktivan život, štete vlastitome zdravlju, skloni su besposličarenju, izbjegavanju obveza i ovisnosti o drugima.

Tradicionalni pristupi problemima koji se mogu pojaviti u djece uglavnom nisu uzimali u obzir činjenice kako je prelazak iz djetinjstva u mladost i zrelu dob osjetljiva i za neku djecu gotovo bolna. Zbog nekih jednostranih pristupa čimbenici kao što su život djeteta s jednim roditeljem, siromaštvo i problemi koji su pokatkad iz toga proizašli, smatrali su se gotovo „nepobitnim” prediktorima kriminogenog, društveno neprihvatljivog ponašanja (Bursick, 1988, 519).

Iako je i danas na temelju mnogih studija znanstveno potvrđeno kako je riječ o bitnim čimbenicima u promatranju različitih oblika rizičnosti, te o mogućem prijenosu problema iz djetinjstva u zrelu dob, ipak ih je u suvremeno vrijeme neprihvatljivo smatrati činiteljima koji determiniraju nečije asocijalno ponašanje, posebice ako dijete navrijeme dobije primjerenu pomoć i zaštitu.

Izostankom različitih kritičkih pristupa i „grube” podjele (na koju se katkad i danas u praksi nailazi) na „dobru djecu”, tj. djecu prosocijalnog ponašanja, i „zločestu” tj. djecu „rizičnog” ili asocijalnog ponašanja, u tradicionalnim modelima često se svrstavalo u skupinu „trajnih” problema koji će se nastaviti i u zreloj dobi. Vjerujući u nužnost kontinuiteta ličnosti, uspostavlja se prognoza buduće neproduktivne odrasle osobe (O’Sullivan, 1990, 209). Jedna od posljedica bila je stigmatizacija i etiketiranje „drugačijih”, „socijalno neprilagođenih osoba”, a velik dio tretmana bio je usmjeren na „socijalnu izolaciju”. U brojnim ranim radovima kognitivističko-razvojno usmjerenih teoretičara, na rizično se ponašanje djece (delinkventnost, konzumiranje alkohola i droga, rana seksualna aktivnost i dr.) gledalo kao na problem čiji su uzroci u samoj individui, te ju se smatralo neobičnom, čudnom, a legalni dio tretmana te djece involvirao je sankcioniranje ponašanja. Različitost pristupa problemima društveno neprihvatljivog ponašanja kao pojave koja podrazumijeva ozbiljnije probleme u djece, očita je i u praksi, gdje se pokatkad taj termin neopravdano rabi čak

i za „uobičajene” dječje nestašnosti ili specifična ponašanja djece s posebnim potrebama.

Mogli bismo navesti niz primjera i studija koje upućuju na potrebu kritičkih pristupa i redefiniranja specifičnih promjena koje se događaju na individualnom i socijalnom planu, te o tome što je to društveno neprihvatljivo, asocijalno i „rizično” ponašanje i kako ga prevenirati. Nesumnjivo je kako se osim multidisciplinarnih pristupa problemima društveno neprihvatljivih ponašanja djece (i odraslih) u suvremeno vrijeme očekuje i od pedagogije da kao znanost o odgoju nalazi primjerene i pravodobne odgovore na neka aktualna društvena i pedagoška pitanja kako putem prevencije, tako i putem programa kojima se pokušava djeci pružiti pomoć ako se problemi pojave. Uloga moderne i humanistički usmjerene pedagogije razvidna je i s obzirom na trendove razvoja i „novijih” oblika rizičnih ponašanja, te na tendenciju porasta problema nasilja nad djecom, pa tako i nasilja među vršnjacima.

2. Humanistički pristup problemima djece

Za razliku od tradicionalnih pristupa u kojima se pokušavala razvijati ideja o „univerzalnim” potrebama djece, u današnje se vrijeme sve više respektira humanistički pristup koji promatra dijete kao jedinstveno biće s individualnim potrebama (Hendrick, 1997, u: Skourtes, 2000, 9). U humanom pristupu rizičima u djece uzimaju se ubzir barem tri temeljne dimenzije — govori se o *rizičnim čimbenicima (negativnim kondicijama)*, *rizičnom ponašanju (negativnu ponašanju)* i *rizičnim posljedicama (dugotrajnim konzekvencijama)*, čime se mijenja i konstrukt diskursa rizičnosti. Suvremeni diskurs rizičnosti usmjeren je ne samo ka specifičnoj historijskoj i individualnoj osobitosti, već i ka specifičnoj sociopolitičkoj i institucionalnoj konstrukciji koje pokatkad reproduciraju ponašanja koja se u široj javnosti mogu smatrati „neprihvatljivima” (Guba i Lincoln, 1994, u: Skourtes, 2000, 3).

Recentni radovi usmjereni na humanistički i „liberalni” pogled (kako to kritičari kadšto navode) prema „problema” asocijalnog ponašanja djece, upućuju i na činjenicu da se u mnoge djece osim brojnih mogućih uzroka neprihvatljivog ponašanja

pojavljuje i kontrast između potreba za individualnošću i kontrole njihova života (u obitelji, školi, susjedstvu, kasnije na poslu i sl.). Djeca pokazuju potrebu za kvalitetnijim individualnim pristupom, kao i potrebu za prihvaćanjem novoga, dok istodobno od odraslih doživljavaju pritisak za zadržavanjem nekih stereotipnih, ustaljenih i „dobro provjerenih” ponašanja. To upućuje na potrebu nalaženja kompromisa između nekih aktivnosti adolescenata, temeljnih uvjeta zdravog razvoja, kvalitete života i onoga što se može smatrati asocijalnim ponašanjem kojim se krše društvene norme i pravila te nanosi šteta zajedničkim ciljevima i interesima grupe.

U različitim studijama (Benokraitis, 2002, 347; Bursik, 1988, 50; Buljan-Flander, 2003, 1-10. i dr.) upozorava se na stalan porast nekih oblika rizičnih i asocijalnih ponašanja djece koji su identificirani i tijekom davne prošlosti kao što su nasilje (u obitelji, školi, na ulici), zlouporabe alkohola i droga, seksualni delikti i seksualne zlouporabe maloljetnika, maloljetnička delinkvencija, sklonost besposličarenju, iskazivanje agresivnosti prema sebi i drugima, uništavanje tuđih stvari, bijeg od kuće, izbjegavanje i napuštanje škole, iznuđivanje, izazivanje nereda, tučnjava i dr.

Dosadašnja razvojna istraživanja (Jessor, 1998, 25) pokazuju enormne promjene u ponašanju koje su nastale između 1980. i 1990. godine, ako se kompariraju s vremenskim razdobljem 1920-1930. godine.

Uočava se i trend razvijanja „novijih” oblika rizičnog ponašanja i preuzimanja različitih riskantnih i nezdravih životnih stilova kao što su nepotrebno ili pretjerano konzumiranje tableta i opijata, pušenje, preprodaja droge, čak i od maloljetnika, kao „izvor brze i sigurne zarade”, uspostavljanje riskantnih socijalnih odnosa, rizične vožnje kao „pomodnog” stila mobilnosti djece i mladih ljudi; sve ranija seksualna aktivnost u djece i istodobno pokazivanje nezadovoljavajućeg znanja iz područja spolnosti i reprodukcije (prva seksualna iskustva dječaka počinju sa 12 godina, a djevojčica sa 14-15 godina; Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži, 2004; Škola narodnog zdravlja „Andrija Štampar”); nekvalitetna i insuficijentna prehrana, pretjerano ili nedovoljno spavanja i dr.

To su neke pojave koje su u daljnjem porastu i upućuju na riskantne životne stilove i neprihvatli-

va društvena ponašanja na koja se uglavnom može utjecati odgovarajućim odgojnim, obrazovnim i zdravstvenim preventivnim i edukacijsko-informativnim mjerama u obitelji, školi i širokoj zajednici. Čak se i prometne nesreće, koje su jedan od vodećih uzroka smrtnosti djece i mladih, danas smatraju preventibilnim smrtima (Nacionalni program djelovanja za mlade, 2002, 23).

I nasilje nad djecom u obitelji i školi, na ulici, putem medija (televizije, Interneta i dr.) jedna je od trajnih društveno nepoželjnih pojava koja u suvremenom svijetu poprima najrazličitije „nove” oblike od kojih su neki pokatkad laicima „teško” prepoznatljivi (izostanak nadzora nad djetetom, izlaganje djeteta rizicima u obitelji i izvan nje, pretjerani pritisak na dijete, ignoriranje djeteta i dr. (Bilić i Zloković, 2004, 27).

Mnogi problemi djece i mladih ljudi koji su, često rezultat ignoriranja ili neprimjerene pomoći i zaštite u obitelji, školi ili široj okolini, a što je u suprotnosti s humanim ciljevima zaštite djece, mogu izazvati različite oblike rizičnih i asocijalnih ponašanja. Navodimo neke probleme i rezultate istraživanja nasilja među djecom¹ (Zloković, 2004, 1-15) kao jednoga od oblika nasilja i važnoga društvenog problema na individualnoj i socijalnoj razini.

2.1. Neki rezultati ispitivanja nasilja među djecom

Kako se nasilje među djecom kao nehumana i necivilizirana pojava smatra jednim od sve izraženijih sindroma asocijalnog ponašanja na koje valja primjereno reagirati kako prema „žrtvi”, tako i prema „nasilniku” (obitelj, škola, okolina), pokušali smo ustanoviti kakva su iskustva učenika s obzirom na doživljaj nasilja i reagiranja njihovih učitelja.

Cilj istraživanja bio je utvrditi intenzitet i oblike nasilja među učenicima u školi, kao i učeničku percepciju učiteljevih reakcija na samu pojavu nasilja među djecom. Cilj istraživanja također je bio utvrditi učenikov doživljaj nasilja, izostajanje iz škole zbog nasilja te ustanovi-

ti ponavlja li se nasilje i tijekom duljeg vremenskog razdoblja.

Prigodni uzorak ispitivanja obuhvatio je 161 učenika (iz 6 razreda 87 učenika i iz 7 razreda 74 učenika) u četiri osnovne škole Primorsko-goranske županije. Dječaka je ukupno bilo 47,5%, a djevojčica 52,5%. Raspon životne dobi ispitanika bio je od 11 do 13 godina.

Kao **metoda za prikupljanje podataka** korišten je upitnik (pitanja zatvorenoga i otvorenog tipa) koji smo izradili za potrebe ispitivanja nasilja među djecom.

Varijable ispitivane tim upitnikom jesu izloženost nasilju, oblici nasilja koje su djeca doživjela, mjesto gdje se nasilje dogodilo (obitelj, dječji vrtić, škola, izvanškolski prostor), reagiranje učitelja na nasilje, doživljaj nasilja, izostajanje iz škole uslijed nasilja, ponavljanje nasilja tijekom duljeg vremena i dr.

U ovom radu interpretiramo rezultate koji govore o izloženosti djece nasilju u školi, oblike nasilja i reagiranje učitelja na taj problem.

Rezultati pokazuju da je velik broj djece izložen nasilju u školi.

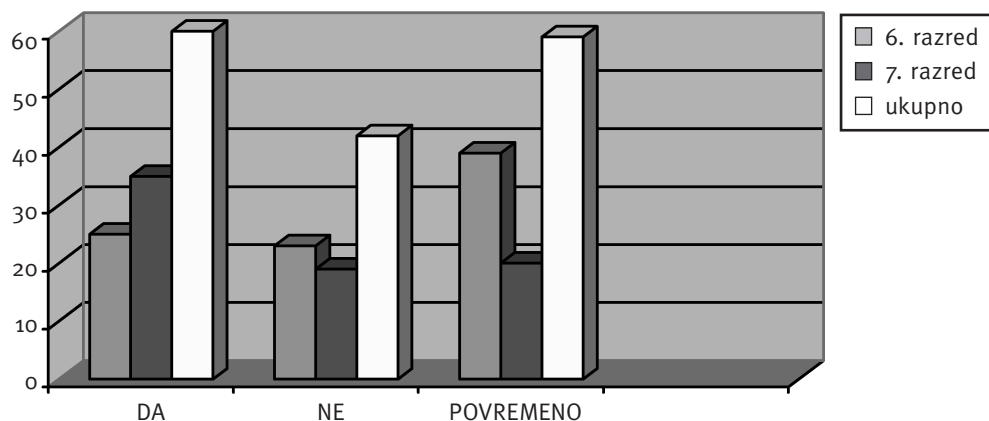
Izloženost nasilju

Velik broj ispitanika odgovorio je kako je često izložen nasilju (60 ispitanika; 37,3%), dok je povremeno nasilje doživjelo 59 ispitanika (36,3%). Neke od tjelesnih ili verbalnih oblika nasilja smatra da nikada nije doživjelo 42 ispitanika (26%), što bi moglo upućivati na stvarno stanje „nenasilja” u životu tih učenika, ali i na mogućnost da nisu prepoznali nasilje kojemu su bili izloženi. Moguća je i jedna u nizu pretpostavki da su neki učenici zbog osjećaja srama ili straha (unatoč anonimnosti upitnika) željeli prikriti tu pojavu (tabl. 1).

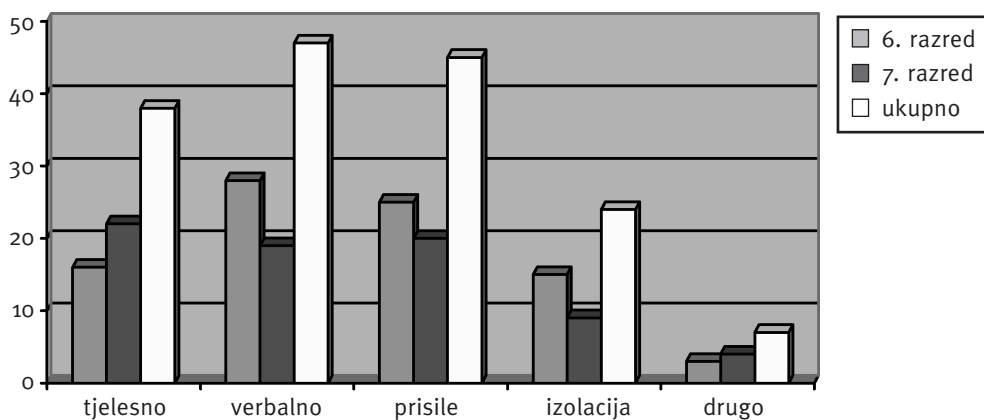
Rezultati ispitivanja pokazuju kako su učenici sedmih razreda (47,3%) bili izloženiji različitim oblicima nasilja nego učenici šestih razreda (28,7%). To bi moglo upućivati na veći porast nasilja što su djeca starija, a time na jednu od mogućih posljedica – primjenu i težih oblika nasilništva (ozbiljnija tjelesna agresija, ranjavanje i dr.). Pokušali smo doznati o kojim se oblicima nasilja radilo.

¹ Neobjavljeni rezultati istraživanja dionice (Zloković, *Nasilje nad djecom*; 2004) znanstvenog projekta „Pedagoški aspekti curricula inovativne osnovne škole” glavnog istraživača dr. sc. M. Mušanović, red. prof.

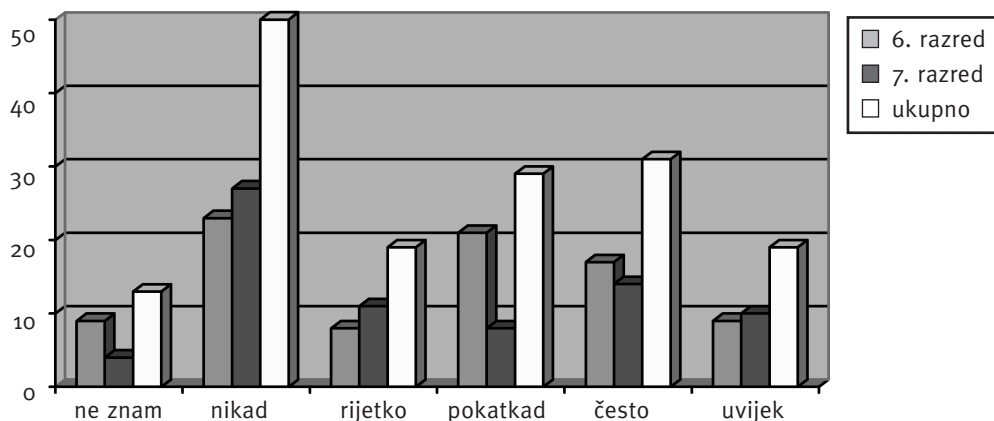
TABLICA 1. IZLOŽENOST NASILJU

TABLICA 2. OBLICI NASILJA

TABLICA 3. REAGIRANJE UČITELJA NA NASILJE MEĐU DJECOM

Oblici nasilja

Odgovori upućuju na zaključak o velikom broju ispitanika koji su tijekom školovanja izloženi različitim oblicima verbalnog nasilja (uvrede, laži, izrugivanje, omalovažavanje i dr.), i to na njih 47 (29,2%). Tjelesno nasilje (tjelesne ozljede, udarci, tučnjave i dr.) doživjelo je 38 ispitanika (23,6%), što se također može smatrati velikim brojem s obzirom da je riječ o gotovo svakom četvrtom ispitaniku. Među djecom se događaju i različiti oblici prisil: prisiljavanje na neke ponižavajuće aktivnosti ili na ponašanje zbog kojega je dijete bilo izloženo nekoj životnoj opasnosti doživjelo je 27,9% ispitanika (45). Prisile koje se pojavljuju među djecom često prate mnoge teške posljedice, pa je to pojava na koju, osim zbog tjelesne agresije i verbalnih oblika nasilja, valja obratiti posebnu pozornost (tabl. 2).

Socijalna izolacija kao što je odbijanje komunikacije, izoliranje učenika iz zajedničkih aktivnosti, igre, izleta i dr. jedan je u nizu različitih oblika nasilja među djecom. Socijalno izoliranima smatrala su se 24 ispitanika (14,9%), što je, između ostaloga, pokazatelj loših socijalnih odnosa u nezanemarivog dijela učenika. Otvorenu mogućnost da ispitanici eventualno navedu i druga nasilništva koja su doživjeli iskoristilo je 4,4% ispitanika (7).

S obzirom na uzrast ispitanika pokušali smo ustanoviti koje oblike nasilništva najčešće doživljavaju učenici sedmih odnosno šestih razreda. Ispitanici sedmih razreda najčešće su bili izloženi tjelesnim oblicima nasilja (22 učenika ili 29,7%) i različitim prisilama (20 učenika, tj. 27,0%), dok su ispitanici šestih razreda najčešće doživljavali verbalno nasilje (28 učenika, tj. 32,2%) kao i prisile (25 učenika ili 28,7%).

Veliki broj ispitanika i to njih 69 (42,9%), izjasnio se da su nasilje doživjeli u osnovnoj školi. Ostali ispitanici navodili su nasilje u obitelji (34 učenika, tj. 21,1%), dječjem vrtiću (5 učenika, tj. 3,1%), izvan škole (11 učenika, odnosno 6,8%), pa je zanimljivo obratiti pozornost na pitanje kojim smo pokušali ustanoviti doživljaje ispitanika o tome jesu li njihovi učitelji pokušali zaustaviti nasilje i pružiti im pomoć da se obrane od nasilnika (tabl. 3).

Ponašanje učitelja u situacijama nasilja među djecom

Najveći broj ispitanika odgovorio je kako učitelji nisu nikada reagirali na nasilje koje su doživjeli

u školi (50 ispitanika, tj. 31%). Da su nastavnici često reagirali, smatraju 32 ispitanika (19,3%). Slijedili su odgovori o povremenom reagiranju učitelja (18% ili 29 ispitanika), rijetkom reagiranju (11,8%, tj. 19 ispitanika), dok 13 ispitanika (8,8%) nije znalo odgovoriti jesu li nastavnici reagirali ili nisu (tabl. 3).

Rezultati pokazuju kako su nešto zastupljeniji odgovori o nereagiranju učitelja (27 ispitanika ili 36,5%) ili o rijetkoj reakciji (11 ispitanika, odnosno 14,9%) među starijim učenicima. Iako je riječ tek o jednoj godini razlike među ispitanicima, to, između ostalog, može upućivati na neprepoznavanje nekih situacija nasilja, ali i na moguće mišljenje učitelja da su učenici sedmih razreda „dovoljno stari” da se sami obrane ili pak na ignoriranje problema ili strah učitelja da se „umiješa u tuđi problem”.

Kako su slični podaci o učestalosti nasilja među djecom u školi, te o zabrinjavajućoj indiferentnosti i izostanku reagiranja učitelja (više od 70% učitelja ne reagira) dobiveni na mnogo većem uzorku od 5 000 učenika (Buljan-Flander, 2003, 4) nužno je ozbiljno istražiti što se događa u odnosima učitelja i učenika koji su izloženi nasilju.

Nereagiranje na problem, ignoriranje i minoriziranje problema može biti i oblik prešutnog podržavanja nasilja (Bilić i Zloković, 2004, 75) kao pojava koja se može smatrati gotovo jednako opasnom kao i neposredno sudjelovanje u nasilju. Neprikladno reagiranje ili izostanak očekivane reakcije može biti i posljedica neprepoznavanja problema zbog nedovoljne bazne edukacije nekih učitelja. Z. Cugmes i K. Sambolić (2002, 85) upozoravaju na ulogu učitelja u prevenciji nasilja, kao i u primjerenom reagiranju ako se nasilje pojavi. Rezultati provedenog ispitivanja pokazuju nedostatno temeljno znanje i izostanak stručnih usavršavanja u kojima bi se veća pozornost pridala tom problemu. I u nekim istraživanjima koja su se provodila u nas (Zloković, 2000, 431) učitelji su i sami iskazali potrebu za usavršavanjima koja bi pratila aktualne pedagoške probleme, a nasilje koje se događa nad djecom, pa tako i ono među djecom u školi, isticali su kao jedan od prioriteta.

Postoji mnogo razloga za sustavnijim i stručnim humanističkim pristupom problemima u djece, a jedna od mogućnosti nazire se i u razvijanju programa za učinkovitiju prevenciju nasilja. Primarna prevencija različitih problema asocijal-

nih ponašanja djece, kao što je i problem nasilja, obuhvaća sustav intervencija u kojemu osim obitelji sudjeluje i škola, lokalna zajednica, sportski klubovi, vjerske i nevladine organizacije i dr., što upućuje na potrebu jasnih i dugoročnih opredjeljenja u stvaranju socijalnih, obrazovnih, kulturnih, materijalnih, političkih te drugih uvjeta za trajnu dobrobit djece, te za njihovo aktivno i odgovorno sudjelovanje u društvenoj zajednici.

Iako se pod terminom „preventivnih programa” uglavnom razumijevaju kompleksnije aktivnosti, prevencija učestalijih asocijalnih ponašanja djece, kao što je nasilje, znači i gotovo svakodnevne postupke učitelja u sklopu svih nastavnih predmeta i školskih aktivnosti.

2.2. Prevencija nasilja među djecom

U odgojnim ustanovama nasilje se pojavljuju u rasponu od vrtića do srednje škole i dalje (*bullying*; seksualno uznemiravanje ili zlostavljanje, nasilje u tinejdžerskim ljubavnim vezama, seksualni, tjelesni te verbalni napadi i dr.) Preventivne prosocijalne strategije s obzirom na probleme nasilja uglavnom se usmjeravaju na podučavanje djece odgovarajućim metodama rješavanja konflikata. Rješavanje konflikata (*conflict resolution*), izražavanje mišljenja o rješenju (*peer mediation*) i miroljubiva škola (*peaceable school*) tri su u međunarodnim krugovima stručnjaka uvriježena pristupa prosocijalnim strategijama. Programi sprječavanja nasilja među djecom pozivaju učitelje da interveniraju uvijek kada uoče da sukob među djecom nije stvar rasprave ili „uobičajenog” sukoba, već da jedno dijete ili više njih manipulira drugim djetetom, zlostavlja ga i iskorištava ili ga prisiljava na nešto što dijete „žrtva” ne želi. Donedavno su odgojitelji i učitelji često ignorirali takve situacije, shvaćajući ih kao konflikt s kojim se maloljetnici mogu boriti i rješavati ih sami i međusobno.

U ranim pokušajima prevencije nasilja među djecom najviše se pozornosti pridavalo najmanjoj djeci (uglavnom do 5. razreda osnovne škole). Proširivanjem spoznaja i definiranjem prirode nasilja programi su prošireni i na djecu u višim razredima osnovnih te srednjih škola. Navodimo neke ciljeve takvih programa, osnovne sadržaje i metode rada, ulogu učitelja i roditelja u prevenciji nasilja među djecom te neke uočene učinke preventivnih programa nasilja kao asocijalnih pojava.

Ciljevi programa prevencije nasilja među djecom

Sukladno Povelji UN-a i ostalim međunarodnim deklaracijama, temeljni ciljevi programa prevencije nasilja podrazumijevaju osigurati djeci i mladim ljudima (kao i svim ostalim građanima) život uz potpuno uživanje ljudskih prava i osnovnih sloboda. Jedan od glavnih općih ciljeva prevencije nasilja jest poboljšanje kvalitete života svih građana i uključivanje što više djece u procese odlučivanja, dakako prema svojim sposobnosima i interesima.

U odgojno-obrazovnim ustanovama aktivnosti usmjerene na prevenciju nasilja uglavnom imaju temeljne ciljeve koji teže smanjivanju agresivnog ponašanja, razumijevanju i poučavanju o sadržaju i oblicima nasilja; postavljanju pravila i sustava za brzo i dosljedno prepoznavanje i reagiranje na nasilje, modeliranje vrijednosti i načela nenasilnih rješenja konflikata, poučavanju o tome kako ne postati žrtvom; poučavanje strategijama prepoznavanja i izbjegavanja neugodnih (neprijateljskih) situacija, poučavanju samopoštovanja te poštovanju različitosti kako putem školske politike i školskog ozračja tako i svim aktivnostima u kojima sudjeluju učenici, školsko osoblje i roditelji.

Nekim preventivnim programima i potencijalno se promatrači nasilja potiču da osjete empatiju prema žrtvama i primjereno reagiraju ako se nađu u takvim situacijama.

Sadržaji programa

Kako bi se zadovoljili temeljni ciljevi prevencije nasilja među djecom valja udovoljiti specifičnim zahtjevima različitih socijalnih sredina i individualnim potrebama učenika. Neke je uobičajene sadržaje prevencije nasilja ipak moguće navesti kao one koji će poslužiti kao širi znanstveno i stručno utemeljen koncept. Uobičajenim sadržajima, namijenjenim i posebno prilagođenim dobi djece od vrtića do srednje škole smatraju se informacije o osjećajima i upravljanju, njima o mogućim razlikama i pravilima rješavanja sukoba različitosti, dopustivim i nedopustivom dodirima, uočavanja mogućnosti da i odrasli kojima vjeruju mogu postupiti na neprimjeren način. U višim razredima osnovne i srednje škole dograđuju se i profiliraju teme koje podrazumijevaju upravljanje ljutnjom, uspostavljanje samokontrole, razumijevanje dinamike konflikta, nalaženje rješenja u specifičnim konfliktnim situacijama, izgrađivanje odnosa

prema nasilnicima, vještine pregovaranja i komunikacije, mogućnosti poboljšanja međuljudskih odnosa, izbjegavanje i nasilnika obranu od njih, spoznavanje društvenih vrijednosti prihvatljivijih od nasilja, kao i učenje govora upućenoga samo sebi s ciljem smanjivanja stresa i umirivanja napetosti osobe koja je izložena nasilju.

Dopunjujući znanje stečeno u nižim razredima, programi za starije učenike podrazumijevaju i dimenzije istraživanja i razvijanja sposobnosti uočavanja uzroka i posljedica nasilja, uočavanja različitih tipova problematičnih odnosa i sukoba među ljudima, uočavanje stajališta koja promoviraju nasilje, ispitivanje situacija napada, razotkrivanje mitova i različitih stereotipa o nasilju, uklanjanje stereotipa o žrtvinoj odgovornosti, razvijanje shvaćanja i osjećaja empatije sa žrtvama, sposobnosti uočavanja i smanjivanja stanja „visokog rizika” kao što su utjecaj droga, alkohola, posjedovanja oružja. Strategije sprječavanja eskalacije konflikata u neželjenim smjerovima, razvijanje pozitivnih komunikacijskih vještina i mogućnosti promicanja jednakosti u međuljudskim odnosima neki su od mogućih sadržaja prevencije nasilja među djecom.

Metode rada u prevenciji nasilja

Nova perspektiva u tretmanu i intervenciji nasilja zahtijeva i različite metode u prevenciji nasilja. Uglavnom se primjenjuju multidimenzionalni pristupi i interaktivne tehnike učenja. U nižim razredima to podrazumijeva pričanje priča i igranje uloga (posebice u konfliktnim situacijama) korištene lutaka ili kazališne produkcije, uvježbavanje prihvatljivih ponašanja; primjenu tehnike crteža i promatranja slika, verbalne instrukcije i savjete kako se snaći u nekim situacijama nasilja. Starijim se učenicima mogu ponuditi različiti zadaci kao što su intervjuiranje odraslih o nasilju i rješavanju konfliktnih situacija. Često se prakticiraju i razgovori u većim ili manjim grupama, koji se upotpunjuju videosnimkama iz stvarnog života te zadacima za samostalno istraživanje uzroka i posljedica nasilja. Posebice se u srednjim školama primjenjuju i metode „vršnjaka edukatora” kao jedan od modela koji ima pozitivne učinke na djecu.

Kako bismo održali svoje mentalno zdravlje te ostvarili neke svoje potrebe, želje i ideje, upućeni smo jedni na druge. Stoga je primjena metoda kojima se stvara i podiže razina kvalitete preven-

cije nasilja ujedno metoda „pozitivnoga razrednog zajedništva”, „zajedništva preispitivanja”, te primjena različitih suradničkih modela poučavanja nenasilju (Bilić i Zloković, 2004, 116).

Uloga i edukacija učitelja u prevenciji nasilja

Kako bi većina preventivskih programi nasilja među djecom bila uspješna, uglavnom nije potrebna posebna edukacija učitelja. Educiranje se obično sastoji od podučavanja učitelja tehnikama koje bi im mogle biti korisne pri provođenju programa, davanja informacija o tome što sve podrazumijevaju termini *nasilje nad djecom* i *nasilje među djecom*, kako ih prepoznati, te što se od učitelja u nekim tipičnim situacijama očekuje. Većina programa omogućuje ili potiče obuku učitelja primjenom videa, priručnika ili neposrednim poučavanjem.

Uključivanje roditelja u programe prevencije nasilja

S obzirom na važnost uloge roditelja i učitelja u životu djeteta, programi namijenjeni prevenciji nasilja podrazumijevaju strategije kojima se želi postići kvalitetnije povezivanje roditelja i škole. Sadržaji namijenjeni roditeljima uglavnom se odnose na educiranje roditelja o oblicima nasilja, uzrocima i posljedicama nasilja te mogućnostima prevencije nasilja u obitelji i među vršnjacima. Tiskani i audiovizualni mediji služe u prezentaciji sadržaja koji se provode na roditeljskim sastancima, radionicama za roditelje, davanjem individualnih informacija, osnivanjem roditeljskih odbora za razvoj i provedbu školskih aktivnosti koji promoviraju temeljne ciljeve preventivnog djelovanja. Međutim, kako u informacijskim ili edukacijskim programima ne sudjeluje više od 10% ukupnog broja roditelja (www.childthai.org/ciec/c431.htm, 3, i dr.), bolje povezivanje obitelji i škole jedna je od permanentnih zadaća svih subjekata odgojno-obrazovnog procesa.

Neki rezultati preventivskih programa nasilja

Autoriteti u ispitivanju rizičnih ponašanja djece i mladih ljudi pokazuju novu perspektivu koja zahtijeva promjene u konvencionalnim pristupima. L. Steinberg i S. Avenevoli (Jessor, 1998, 392) fokusirani su na školu i obitelj, te na potrebu interaktivnog rada s obzirom na njihov utjecaj na probleme rizičnih ponašanja. Rano angažiranje

škole ima pozitivan utjecaj na razvoj djeteta i prihvaćanje pozitivnih, nerizičnih životnih stilova, u čemu se mnoge intervencijske metode nisu pokazale baš uspješnima (Jessor, 1998, 528). Iako valja spomenuti i neka ograničenja u praćenju učinaka, programi usmjereni na sprječavanje nasilja nad djecom i među djecom uglavnom su rezultirali povećanjem znanja i svijesti o tim problemima, kao i smanjivanjem nasilja. Uočeno je znatno manje učeničkih pritužbi u vezi s nasiljem, manje tjelesnih sukoba, veći osjećaj sigurnosti u školi, manje školskih kazni, manje prijetnji oružjem, više prijava problematičnih situacija od učenika ili učitelja, manje sukoba s braćom ili sestrama, manje agresivnih namjera ili razmišljanja o agresiji. Pozitivni učinci preventivskih programa pokazuju se posebno među mlađom djecom iako se ta razlika smanjuje u sljedećim intervalima, što upućuje na potrebu ponavljanja različitih oblika preventivskih programa (Finkelhor i sur. www.ucalgary.ca/resolve/violenceprevention/English/index.htm, 1-4; Eggert, L i sur., 1990, 773-801). Roditelji koji su bili uključeni u preventivske programe imali su pozitivna mišljenja, a 40% ih je izjavilo kako su im preventivski programi bili od pomoći u konkretnim životnim situacijama, u učenju socijalno prihvatljivih uloga, u prihvaćanju zdravih životnih stilova, boljem funkcioniranju te smanjenju broja rizičnih životnih situacija (Finkelhor i sur., 1995, 4).

Osim stručne utemeljenosti u radu na prevenciji nasilja, u brizi o zdravom razvoju djeteta pa stoga i o usvajanju pozitivnih modela ponašanja, važnom se pokazuje i socijalna osjetljivost za neke probleme djece.

3. Prevencija nasilja i odgovornost prema djeci ili ignoriranje problema i socijalna neosjetljivost

Nedostatak različitih sustava zaštite djece, nedovoljna institucionalna i stručna popraćenost problema neki su problemi zbog kojih je katkad moguće postaviti pitanje marginalizacije problema djece i različitih preventivnih programa društveno neprihvatljivog ponašanja. Ignoriranje teškoća koje se permanentno uočavaju ne samo u pedagoškoj praksi, već i u široj okolini značilo bi

pristajanje društva na reduciranu pomoć djeci kada im je ona najpotrebnija, a dugoročno gledano, posljedice se reflektiraju na razvitak i funkcioniranje društva u cjelini. To nije samo pitanje gospodarskoga i društvenoga razvitka već i razine društvenog morala i općenito odnosadruštva prema tih problema. Promicanje visokog stupnja brige i otvorenosti prema djeci i usvajanju prosocijalnih ponašanja smatramo jednom od bitnih zadataka društva i suvremene pedagogije. Iako nije posve jasno kakva nas budućnost očekuje, uspoređujući stanje koje se može primijetiti u pedagoškoj praksi, ali i šire, čini se da su promjene odnosa prema djeci i mladim ljudima unutar obitelji, škole i djetetove okoline ne samo znanstveni i stručni izazov već nužnost kako bismo napustili neke „stare“, životno gotovo neupotrebljive postavke odnosa prema djeci i barem postupno prelazili na „nove“, koji su dio aktualnog vremena.

Neke razloge ovakvom stavu nalazimo i u sljedećim činjenicama.

1. Djeca izložena nasilju u obitelji ili školi zbog manifestiranja svojih problema na različite načine, sve do agresivnosti i destruktivnog ponašanja, predmetom su kritike i etiketiranja u obitelji, školi ili okolini, pri čemu se ne uzima dovoljno u obzir činjenica kako su to djeca kojima su zapravo odrasli uskratili njihovo prirodno pravo na razvitak i napredak.

2. Djeca koja zbog nedovoljne brige i pomoći okoline kumuliraju probleme i više godina uzastopce kao „jedini“ izbor koji im preostaje, a koji ih „razumije i nudi im pomoć“ odabiru vršnjake (ili starije osobe) sebi slične, nerijetko se krećući ka marginama društva. Istodobno njihovo ponašanje društvo smatra neprimjerenim. Stoga u takvim nepovoljnim okolnostima „ne začuđuje“, ali ipak zastrašuje jedna od mnogobrojnih poruka ispisanih na zidovima zgrada — *Kriminal je smisao naše mladosti* (grafit nepoznatih autora, Rijeka, 2004).

3. Pokatkad je neshvatljivo koliko se u obitelji, školi i u javnom mnijenju iskazuje ravnodušnost ili nemoć prema ozbiljnim problemima djece. Tako će neke odrasle osobe (roditelji, pa čak i sami učitelji, odgojitelji, treneri i dr.) smatrati kako problem nasilja „nije njihov problem“. Drugi će vjerovati kako nisu kompetentni ili pak kako će se problem riješiti sam od sebe ili će ga riješiti netko drugi. Mnogo je subjektivnih, ali i objektivnih razloga zbog čega prevencija (nasilja, ovisnosti i dr.) često započinje

prekasno, kada negativne posljedice već dulje vrijeme postoje. Smatra se i kako veliki broj djece i adolescenata nije uključeno u stručni tretman zbog shvaćanja kako je riječ o „prolaznosti” problema, dok se njihovo ponašanje istodobno može smatrati društveno neprihvatljivim.

4. Kao mogući primjer neodgovornosti, ignoriranja ili pak socijalne neosjetljivosti mogli bismo navesti brojne primjere nasilja djeteta nad drugim djetetom (ili odraslim osobama), što se smatra asocijalnim ponašanjem koje valja penalizirati, dok će odrasli imati „pravo” to isto ponašanje primijeniti prema djetetu (ali i drugim odraslim osobama) i često proći nekažnjeno. Svako civilizirano društvo koje poštuje ljudska prava ne prihvaća stajališta koja bi mogla implicirati ponašanje tipa „što je dopušteno meni, nije tebi”. Primjerice, maloljetnička trudnoća često nije posljedica samo rane seksualne aktivnosti već, nažalost, i seksualnih iskorištavanja maloljetnika.

5. Neki odrasli čak smatraju kako se o problemima riskantnih životnih stilova djece i nasilja nad govori nepotrebno previše djecom, da je to tema koja je pretjerano zasićena na različitim društvenim razinama, navodeći argumente kako su to problemi koji su postojali „otkako je svijeta i vijeka”. Ne ulazeći u moguće, uglavnom subjektivne, razloge takvih mišljenja, objektivni pokazatelji o problemima djece koji se mogu iskazati njihovim društveno neprihvatljivim ponašanjem, govore suprotno — primjerice, zabrinjavajući je porast pedofilije, dječje pornografije i prostitucije, iskorištavanja i pokušaja manipuliranja djecom u različite svrhe — komercijalne, socijalne, političke ili dr. (Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži, 2004, 5; Izvješća MUP-a RH, 2001-2004, 1; istraživanja Benokratis, 2002, 373, Buljan-Flander, 2003, 7; Zloković, 2003, 10; Bilić i Zloković, 2004, 45 i dr.).

6. S obzirom na spoznaje o rizičnim ponašanjima, koje u nekim sredinama pokazuju gotovo „geometrijski” porast, mogu se anticipirati mnogi drugi problemi djece koji će eskalirati, pa se očekuje da se čimbenici koji upućuju na socijalnu neosjetljivost zamijene stručno utemeljenim preventivnim programima, kako onim s područja odgoja i obrazovanja, tako i onim s područja zdravstva, socijalne skrbi i dr.

Potreba za prepoznavanjem problema djece, pružanjem različitih oblika pomoći, zaštitom te-

meljnih prava djeteta te za nužnim razvijanjem različitih preventivnih programa (nasilja, ovisnosti i dr.) s područja pedagogije, i šire, ugrađena je i u Nacionalni program prioritarnih djelovanja za djecu u Republici Hrvatskoj (na planu odgoja i obrazovanja, zdravlja, prehrane djece, socijalne skrbi, zakonodavstva, promicanja uloge obitelji u životu djeteta i dr.; 2003-2005. g.), u kojemu se iskazuje opredjeljenost za trajnu dobrobit djece i mladih, njihovo aktivno, potpuno i odgovorno sudjelovanje u široj društvenoj zajednici. Međutim uočavaju se i neki problemi kao što su nedostatak dobro organiziranih savjetovanih službi koje bi bile osposobljene za proaktivno i preventivno djelovanje s obzirom na neke sve učestalije probleme učenika (Nacionalni program djelovanja za mlade, 2002, 33).

Iako posljednjih desetljeća dolazi do progresa i respektiranja problema djece, još je uvijek broj istraživanja i očekivanih reagiranja struke i javnosti s ciljem prevencije i zaštite djece na različitim područjima života nedovoljan. Osim sve izraženijih pojava različitih oblika nasilja nad djecom (u obitelji, školi, na ulici), zapanjujući su podaci koji upućuju na zaključak o izostanku očekivanih reakcija učitelja na nasilje među djecom. To je jedna od pojava na koju je nužno upozoriti kako bismo mijenjali moguće negativne odnose odraslih prema djeci, ali i provodili programe edukacije onih koji su u svakodnevnom dodiru s djecom. Koliko god katkad mislili kako djeca ne zapažaju neke propuste odraslih prema sebi, rezultati ispitivanja ovih problema, upozoravaju kako upravo zbog učenih neprimjerenih odnosa odraslih, mnoga djeca i mladi ljudi smatraju kako neke obitelji tako i neke škole „opasnim i nehumanim sredinama” (Zloković, 2004, 8).

Odgovornost prema djeci i briga o njihovu zdravom razvoju pa tako i o usvajanju primjerenih „obrazaca” društveno prihvatljivog ponašanja ne podrazumijeva ignoriranje problema djece, koje bi katkad moglo upućivati i na socijalnu neosjetljivost i nedovoljno razvijeni sustav brige ne samo o djeci „žrtvama” već i o djeci „nasilnicima”. Progres na svim planovima razvoja društva kojima su kompatibilni interesi — razvitak čovjeka i društva, mora pratiti i progres u odgoju i obrazovanju, a ulogu pedagogije na ostvarivanju ovih zadaća među kojima je i prevencija nasilja kao oblika društveno neprihvatljivog ponašanja, smatramo jednom od respektabilnih.

Literatura

- Bandura, A. (1986), *Social foundation of thought and action: A social cognitive theory*. NJ: Prentice Hall.
- Benokraitis, N. V. (2002), *Marriages and Families. Changes, Choices and Constraints*. NJ: Prentice Hall.
- Bilić, V., Zloković, J. (2004), *Fenomen maltretiranja djece. Prepoznavanje i oblici pomoći obitelji i školi*. Zagreb: Naklada Ljevak doo.
- Buljan-Flander, G. (2003), *Nasilje među djecom*. Zagreb: Ministarstvo prosvjete i sporta, Poliklinika za zaštitu djece grada Zagreba.
- Bursick, R. J. (1988), *Social disorganization and theories of crime and delinquency: Problems and prospects*. *Criminology*, 26 (4), 519-549.
- Cugmes, Z., Sambolić, K. (2002), *Mnenja učiteljic o nasilju nad otrokom v družini*. *Didactica Slovenica – pedagoška obzorja, Znanstvena revija za didaktiku*, 17, (2), 85-94.
- *** (2002), *Nacionalni program djelovanja za mlade*. Zagreb: Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži RH.
- *** (2004), *Izvešće o spolnim aktivnostima djece i mladih ljudi*. Zagreb: Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži RH, HTV, 1, Dnevnik.
- Dryfoos, J. G. (1991), *Adolescent at Risk: A summation of work in the field. Program and policies*. *Journal of Adolescent Health*, 12 (8), 630-637.
- Eggert, L., Seyl, C. D., Nicholas, L. J. (1990), *Effects of a school-based prevention program for potential high school dropouts and drug abusers*. *The International Journal of the Addictions*, 25 (7), 773-801.
- Internet (2004),
http://www.zinfo.hr/hrvatski/stranice/izdavastvo/pressclipping/mjesec_12/pcl12-4_thm. Dijelovi izvješća Ministarstva unutarnjih poslova RH o prijavama i intervencijama obiteljskog nasilja od 2001do 2004 godine.
- Internet (2004), [http:// www.unicef.org/infobycountry/niger-1420.html](http://www.unicef.org/infobycountry/niger-1420.html)
- Internet (2004),
<http://www.ucalgary.ca/resolve/violenceprevention/English/prevprog.htm#what>
- Internet (2004), <http://www.childthai.org/ciec/c431.htm>
- Jessor, R. (ur.) (1998), *New Perspectives on Adolescent Risk Behavior*. Cambridge: University Press.
- O'Sullivan, R. G. (1990), *Validating a method to identify at risk middle school students for participation in a dropout prevention program*. *Journal of Early Adolescence*, 10 (2), 209 – 219.
- *** *Prioritetne aktivnosti za dobrobit djece od 2003-2005. godine*. Zagreb: Republika Hrvatska.
- Paterson, G. R., DeBaryshe, B. D., Ramsey, E. (1989), *A development perspective on antisocial behavior*. *American Psychologist*, 44, 329-335.
- Skourtes, S. (2000), *The Adoption of a Constructivist Framework Towards the Treatment of Social Problems*. Michigan: Michigan State University.

- Thomas, A., Chess, S. (1986), *The New York Longitudinal Study: From infancy to early adult life*. U: R. Plomin i J. Dunn (ur.), *The study of temperament: Changes, Continuities and Challenges*. NJ: Erlbaum.
- Vasta, R., Marshall, M. H., Scott, A. M. (1998), *Dječja psihologija*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Zloković, J. (2000), *Pedagoški aspekti rada učitelja sa zapuštenom djecom*. Obranjena i neobjavljena doktorska disertacija. Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci, Odsjek za pedagogiju.
- Zloković, J. (2003), *Znanstvena studija Obitelji i djeca u riziku*, dionica znanstvenog projekta „Pedagoški aspekti curruculuma inovativne osnovne škole” glavnog istraživača dr. M. Mušanović, red. prof., Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci, Odsjek za pedagogiju.
- Zloković, J. (2004), *Učeničko poimanje sigurne i humane škole*. Izlaganje na International Conference of Education, 10-14.05.2004, Santiago, Chile.
- Zloković, J. (2004), *Nasilje nad djecom*. Ispitivanje provedeno u sklopu dionice znanstvenog projekta „Pedagoški aspekti curruculuma inovativne osnovne škole” glavnog istraživača dr. M. Mušanović, red. prof., Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci, Odsjek za pedagogiju.